

УДК 340.121

Швед З. В.

*Доктор філософських наук, доцент кафедри релігієзнавства
філософського факультету Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАПОЗИЧЕНЬ У ФОРМУВАННІ НОРМАТИВНИХ СИСТЕМ

Розкрито особливості впливів східних цивілізаційних патернів на формування, сприйняття та функціонування правової системи древньоруської держави. Проаналізовані основні характеристики змістовної своєрідності звичаєвого права у релігійних питаннях. Виокремлені характеристики осмислення ролі особистості та її свободи у державно-правовій системі.

Ключові слова: *правова система, релігійне право, конфуціанство, абсолютизм.*

Природно, що сучасна правова наука, її фундаментальні та прикладні дисципліни, ставлять питання про теоретичне обґрунтування положень наукового змісту з урахуванням останніх напрацювань історіографії та етнології як допоміжних дисциплін. Водночас, міждисциплінарний характер актуальних досліджень феномену правової традиції, з точки зору методології, відкриває перспективу для визначення нових аспектів у осмисленні предметного поля теорії права та держави. Окрім цього, останнє десятиліття розвитку гуманітарних наук засвідчило факт наступності (спадковості) форм взаємодії різних політичних інститутів у їх історичній конкретності та еволюції державотворчих інтенції країн світу. Як наслідок цього, можна вказати на зв'язок навіть культурно і цивілізаційно віддалених традицій націогенези у палітрі геополітичних трансформацій сучасності та певних змін, що супроводжують процеси модернізації економічних, правових та політичних моделей розвитку країн.

Проблема осмислення історичних впливів та запозичень у правових системах світу перебуває у центрі уваги багатьох теоретиків філософії, правознавства, політології. Серед відомих дослідників варто назвати П. Захарченка, О. Комісарова, В. Крисаченка, Р. Пайпса, А. Полякова та інших, у працях яких плідно розроблені питання поліфункціональ-

ності правових систем у динамічно-історичному та статичному виявах. За нашим переконанням, проблема проникнення ідей та положень звичаєвих особливостей та традицій у культурну сферу етнонаціональної спільноти значною мірою визначає особливості останньої у її розумінні суті та ролі права у власному історичному поступі.

Основним завданням статті буде аналіз впливів політикоправових традицій золотої орди на східноєвропейську культуру періоду середніх віків.

У статті Людмили Машанової «Золота Орда: проблеми запозичень в російській державності та культурі» [6] висвітлюється низка питань, пов'язаних з визначенням місця та ролі ідеологічних впливів Золотої Орди на становлення держаних інститутів та правових відносин в Росії, як спадкоємиці Московського царства. Автор окреслює дві тенденції в сучасній історіографії, що торкаються даного питання. Перша з них може бути визначена як позиція категоричного заперечення будь-яких позитивних впливів митрополії на васальні території (у тому числі і територію «Руської землі»). У межах цієї концепції історичний зв'язок цих територіальних утворень оцінюється виключно у пейоративних значеннях (жорстокість, пригноблення, інспірування та підтримка внутрішньокланової ворожнечі). Другий підхід можна охарактеризувати як більш поміркований та науково обґрунтований, у якому беруться до уваги зв'язки між Ордою та Руссю на рівні політико-правових та культурних комунікацій. Л. Машанова у цьому зв'язку зазначає, що «для засновників євразійства та їх послідовників (Г. Вернадського, В. Львіна, Л. Карсавіна, С. Трубецького, частково Л. Гумільова.—З. Ш.) Росія постає як геополітична спадкоємиця Монгольської імперії, зокрема Золотої Орди» [6, с. 58].

Серед значущих впливів золотоординської цивілізації на становлення російського та тюркського етносів, які у цьому плані сприймаються як споріднені за культурною й цивілізаційною ознаками, виокремимо наступні елементи: створення судово-правової, адміністративно-регулятивної, фінансової, податкової (фіскально-адміністративної) систем, інфраструктури взаємозв'язків [див. напр. 3], «дистанційна модель управління» з одночасною централізацією влади, авторитарна форма правління, а також організація збройних сил, дипломатичний (церемоніальний) етикет, діловодство.

Саме модель «дистанційного управління» відтворювалася руськими князями під час поширення політичних впливів на прилеглі західні регіони. Уособлена у монархові державна влада створювала умови для урівнення

всіх підданих до статусу «холопів», що спричиняє знищення інституту міської демократії. Саме у цей час «віче, як політичний інструмент зникає, посилюється княжа влада, перемагає принцип єдинодержав'я» [6, с. 61], стверджується автократія. У цьому контексті звертає на себе увагу аналіз проблеми трансформацій суспільної свідомості російського суспільства в XVIII ст., проведений істориком Оленою Марасіною [5]. Фактично обґрунтованою є теза про те, що домінуюча роль держави у суспільно-історичному бутті виявляла себе через трансформації у системі відносин особистість-влада, яка виявлялася, у тому числі, через офіційні форми ідентифікації представників відповідних соціальних прошарків. Суспільна ієрархія, яка складалася під впливом золотоординської правової традиції, відбилася у формі офіційних звернень кожної особи до свого монарха. «На Москві та в усіх містах Російського царства усілякого чину людям писати у чолобитних ніжайший раб» [Цит. за: 5, с. 81] — зазначалося в указі Петра I («О форме прошений подаваемых на высочайшее имя» 1702 р). Подібне звернення сприймалося, як пізніше й «вірнопідданий» (указ Катерини II «Об отмене употребления слов и речений в прошениях на Высочайшее имя и Присутственные места подаваемых челобитных», 1786 р.), як визнання підпорядкованості, вірності, залежності, покірності, ментального архетипу сателітів ханської влади аж до XVII ст. Цьому передував процес становлення так званого «вільного класу підданих», які мали більше обов'язків (що розумілися як громадські чесноти) ніж прав. Як бачимо, політичний лексикон того часу зберіг ознаки відсутності розуміння громадянських цінностей, які уже почали функціонувати у західній Європі. Принагідно зазначимо, що «піддані» (нові або старі) у XVIII ст. це вкрай залежні від землевласника «душі» або «найнижча верства», які не належать до прошарку фаворитів царського престолу. У історіософських дослідженнях О. Герцена, К. Кавеліна, О. Логунова та інших «західників» це «відставання» від європейських правових традицій окреслюється як «період приреченості, бідності, безсилля, приниження» [10, с. 54], що інспірований деспотичною владою, виплеканою традиційною відданістю переказу та звичаю. При цьому, київоруські правові традиції замінювалися на вкрай неоригінальні, запозичені з іншої (кочової за способом виробництва, нетеїстичної за релігійним вивченням, централізованої та монархічної за політичними вподобаннями) духовної парадигми. Так, для правова система, якою унормовувалося цивільна, матримоніальна, шлюбна, судова та інші сфери, окрім «Руської правди» у XIII–XV ст. обов'язковими були закони та постанови Чингіс-хана (Яси),

а вищу судову інстанцію уособлювала владою хана та монгольський верховний суд [12].

У межах юридичного релігієзнавства варто звернути увагу на релігійну політику Золотої Орди відносно поліконфесійної карти власної імперії, адже картина тогочасного світу монголів була змодельована за принципової відмови від монорелігійності. Так, у згаданих текстах «Яси» стверджується толерантне ставлення до всіх релігійних поглядів та переконань, носіями яких є піддані Орди [13]. Шанобливе ставлення до культових споруд та майна кліриків, передбачені законами, водночас, ставлять під захист хана права та привілеї релігійних громад, монастирів та представників духовенства. Видається цілком обґрунтованою думка окремих дослідників (Г. Вернадський, В. Кондаков та інші [2]), що «Яси», як кодифікована збірка звичаєвого права, водночас був талісманом та легітимізуючим «небесним мандатом на управління Світом», а релігійний порив, закладений у цьому тексті, певною мірою вплинув на формування уявлення про месіанський потенціал монголів [14].

Аналіз трансформаційних процесів, які спостерігалися протягом всієї історії існування Золотої Орди засвідчує, що державна влада у Руській державі (середньовічній держави у Східній Європі — М. Грушевський) значною мірою визначалася специфічним типом східної культури. З цього приводу російський історик-сходознавець Г. Тюньдішев писав: «Тривалий час Золота Орда була для російської аристократії і князів найважливішим джерелом легітимності і престижності їх влади». Далі автор зазначає, що «тісні зв'язки з ханським двором, де панували відмінні від давньоруських порядки, побудовані на відношеннях жорсткого, часто сліпого підкорення, не могли не вплинути на свідомість і поведінку російської політичної еліти, яка поступово просякала імперським духом ординської державності» [11]. Спадковість цих уявлень вбачається ще й у тому, що навіть у XIX ст., коли ідеї потужних соціальних трансформацій почали проникати у інтелектуальне середовище російських мислителів (М. Добролюбова, М. Михайлова, братів Серно-Солов'євичів, С. Сераковського, М. Чернишевського та інших), вже у той час, на тлі критичного ставлення до права та правових інститутів царської Росії, висловлювалося негативне ставлення до права як такого, повною мірою поширювалися ідеї правового нігілізму. «У системі їх поглядів будь-яка позитивна роль праву не відводиться, у ньому вони не вбачають важливого фактору соціальних перетворень, формування демократичних інститутів», — вказує Г. Тюньдешев [11]. Подібна

позиція авторитетів інтелектуалів не сприяла розвитку правосвідомості громадян та поглибленому розумінню цінності права.

Серед змін, яких у XVI–XVII ст. зазнала правова система Московського царства, можна виокремити такі, що торкаються використання тортур (вони стають більш поширеними), жорстокішими стають міри покарання, судовий процес почав втрачати «змагальний характер», натомість поширювався адміністративний тиск на суди, іншими словами, судова влада набувала адміністративного характеру [6, с. 62]. Окрім цього, саме монгольським правом була інспірована тенденція на зміну у поглядах на земельну власність. З цього приводу Л. Машанова пише: «Вже у «Судебнику» 1497 р. держава оголошує себе верховним володарем землі, розділивши її на вотчинні та державні» [6, с. 63].

Осмилюючи внесок кочовиків у розвиток світової цивілізації (конференція з відповідною назвою відбулася у 2007 році у місті Алама-Аті) вчені засвідчують факт спадковості монгольської моделі побудову державності у «Московському царстві» [13, с. 167]. Водночас, вивчення політичних міфів та автентичних історичних документів (В. Трепалов, А. Юрченко [14]) дозволяє зробити висновок, що на рівні пересічного сприйняття та в академічних колах істориків негативне ставлення до «татарського іґа» було вмотивоване церковною традицією пізнього Середньовіччя. Насправді ж, у зв'язках з аналізом проблеми трансформацій у системі державотворення, ми можемо виокремити значущі елементи імперського міфу, який у дещо зміненому вигляді став елементом національної самосвідомості спадкоємців Золотої Орди. До таких елементів можна віднести степову (монгольсько-тюркську з культом Тенґрі за Л. Гумільовим), іранську (несторіанську) та китайську (конфуціанську) складові. Саме останнє, тобто конфуціанство, було покладено в основу організації системи державного управління. У загальному плані суть такої моделі полягала в поширенні ідеї батьківської влади на концепт влади монарха. Володар-можновладець, як і патріарх, має піклуватися про свої підданих, як про членів власної родини, підтримуючи їхню слухняність. Як зазначає російський історик Олена Сараєва, аналізуючи ідеї А. Герцена та В. Белінського, «тривалий вплив Орди на життя руського народу затримав розвиток почуття особистої незалежності, що наближує свідомість руських до східних суспільств» [10, с. 52]. При цьому, відмінність російського та східного типу осмислення взаємовідносин особистості та соціуму проявляє себе у критерії етно-, націон- ідентифікація. Якщо для азійського типу властиве визна-

ння залежності людини від держави, то у російському—індивід належить общині (громаді). При цьому, типовим для обох підходів є визнання домінування колективного над індивідуальним, нівеляція ідеї особистої свободи, упередженість щодо інновацій у політичній, правовій, релігійній, економічній сферах, самоізоляція. Тому, період застою, яким найчастіше позначають «період розвинутого соціалізму» від 60-х років ХХ ст. до ХХVІІ з'їзду КПРС (у лютому 1986 року), насправді може описувати значно триваліший період історичного часу.

Окрім цього, китайська соціальна доктрина конфуціанства забезпечила поширення у суспільній свідомості байдужого ставлення до феномену правосуддя, законності, тощо, адже в основу життя покладаються моральні чесноти, а не юридичні норми. У той же час, релігійний аспект визначення моральних норм видається значущим з огляду на те, що саме завдяки поєднанню релігійного та етнічного чинників серед етносу, який виступив державно-утворюючим народом після занепаду Золотої Орди, були створені підстави для утвердження статусу титульної нації через критерій конфесійної приналежності. І якщо за часів Чингісхана, націоконсолідуючим чинником та базовою ідеєю держави була Велика Яса (закон обов'язків для всіх), то вже після проникнення конфуціанських ідей питомої ваги набувають критерії оцінки діяльності через її моральну (релігійну) цінність.

Водночас, доцільним на наш погляд, є врахування загальнофілософських методологічних настанов у осмисленні рівнів репрезентації східної цивілізацій, якою була Золота Орда. Актуальним критерієм визначення цивілізаційної приналежності є наступні: це політекономічний, нормативно-інституційний, політико теоретичний, аналітико-синтетичний рівні.

Політекономічний рівень (категорія політичної економії Антуана Монкрет'єна) увібрав у себе елементи економічної зумовленості політичних дій у функціонуванні держави та суспільства. Він має вкрай прагматичний вимір, адже враховує виключно економічну доцільність будь-якої сфери діяльності. Натомість, нормативно-інституційний рівень враховує зміст та функціонування культурних патернів (що виражаються через правові норми) та інститутів, що у зв'язку зі своєю нормативністю позбавлені довільності у виборі. Політико-теоретичний—виявляє фундаментальні особливості розвитку етнонаціональних спільнот, які прагнуть ствердження критеріїв політичної ідентичності та чіткої окресленості політичних преференцій. Цінності тут, виступають орієнтиром цілепокладеного політичного процесу, вони

можуть змінюватися, виповнюватися новим змістом, нівелюватися, заперечуватися, створювати нові мотивації та викорінювати старі. І останній, аналітико-синтетичний рівень, відзначається високим рівнем концептуального мислення у сфері етики та моральності. Кожен з цих рівнів має свої форми вияву інтересів та стратегії їх забезпечення. Ця тематика вкрай актуальна для осмислення форм взаємовпливів різних політико-правових систем як в історичній так і наближеній до сучасності перспективах. Так, наприклад, результатом дискусій щодо стратегій цивілізаційного вибору Росії є те, що він залежить від «кросскультурної комунікації», завдяки якій може відбуватися запозичення та інтегрування здобутків західної матеріально-духовної традиції до азійського типу світобачення, світосприйняття та світовідношення. При цьому, якщо врахувати напрацювання французької школи «Аннали» щодо розуміння цивілізації як конкретно-історичного типу культури якому притаманні унікальні етичні особливості та стереотипи, то можна припустити що в межах однієї цивілізації, народи, які до неї належать можуть мати відмінні, своєрідні характеристики, релігійно-культурні особливості та відповідно різні шляхи розвитку. Мабуть тому «самобутність», як феномен, позначений своєрідним політично-правовим, духовним типом народного буття, є тим критерієм, завдяки якому можливо виокремити ознаки спадковості відповідних витоків становлення публічної сфери функціонування культури, відтворених у типі ментальних настанов та «національної самосвідомості».

Запереконанням історика О. Полякова, «типологія цивілізацій повинна будуватися спираючись на культурно-економічний базис — структурно важливих зв'язків в її соціальному ядрі» [9, с. 57]. Під соціальним ядром він вбачав ті верстви населення, які будучи звільненими від необхідності фізично працювати займають себе «благородними обов'язками» (релігійні ритуали, судочинство, війна, тощо). Запропонована модель типологізації цивілізаційних патернів на основі культурно-економічної своєрідності (така послідовність номінацій вказує на пріоритетність культурної складової) дозволяє виокремити полісний, вотчинний, феодалний та капіталістичний типи цивілізації. Полісними були міські громади античної Греції, Шумера, Київської Русі. Вотчинними, за переконанням Р. Пайса, «був тип режиму що сформувався в Росії між XII–XVII ст., який зберігся — з перервами та деякими змінами — до сьогоднішнього дня» [8, с. 33]. Його особливість полягає у тому, що зміст понять власність правителя та власність держави співпадають. При цьому, чесною благородства є вірна служба правителю, що дозволяє говорити

про наближеність такої культурної своєрідності до золотоординських традицій, які, до речі, також типологізуються за вочинним характером цивілізації. Наголосимо, що вказані запозичення також споріднені з давньокитайськими уявленнями про відданість імператору як «сину неба», які можемо віднайти у специфічних базових цінностей татаро-монгольського істеблішменту («соціального ядра»), співвіднесених з соціально-економічним устроєм. Інші типи цивілізації (феодальний та капіталістичний) достатньо ґрунтовно описані в роботі М. Оссовської «Лицарі і буржуа: дослідження з історії моралі». Ці типи не мали історичного зв'язку з традиційними уявленнями про державу у монгольський та більш пізній період. Як наслідок вони осмислювалися виключно у категоріях економічної теорії, у якій ціннісний аспект не брався до уваги, адже він був похідним від фундаментальних відносин у виробництві.

Серед висновків Річарда Пайпса ми можемо знайти кілька цінних узагальнень, які дозволять обґрунтувати положення про те, що культурні (у тому числі й правові) запозичення від монгольської імперії мали глибоку вкоріненість у побуті, психотипі, економічній та правовій системах завойованих народів. Специфічний тип взаємин між ханською владою та князями, які повинні були отримувати «ярлик» на право влади у своїх землях, спричинив формування безпринципного та свавільного ставлення з боку місцевої влади до свого народу, у внутрішній та зовнішній політиці. Серед негативних наслідків можна виокремити наступні: формування централізованої (безконтрольної) влади; усвідомлення того, що онтологічною основою влади є не право, а беззаконня; формування колабораціоністських настроїв тощо. З цього приводу Р. Пайпс зазначає, «У ті часи загальна маса населення вперше засвоїла, що таке держава: що вона забирає все, до чого тільки може дотягнутися, і нічого не дає натомість, і що їй необхідно підкорюватися бо за нею сила. Усе це підготувало ґрунт для політичної влади достатньо своєрідного ґатунку, що поєднує автентичні та монгольські елементи» [8, с. 83].

Підсумовуючи викладене, вважаємо за необхідне наголосити, що процес поширення впливів демократичних інститутів зазвичай спирається на історичний досвід розвитку та функціонування правової свідомості, правової системи, правових інститутів. Неприродні, або альтернативні елементи у таких системах на знаходять можливості для розвитку і, як наслідок, вони або зникають, або трансформуються у відповідності до викликів сформованих потребою часу, доцільністю,

---

вимогою забезпечення безпеки. Переконані, що тривалий період контактів з золотоординською державою створив специфічний ґрунт для сприйняття східних культурних, релігійних та відповідно правових традицій, які й дотепер даються взнаки на формальному, практичному, буденному рівнях.

Список використаних джерел:

1. Базаров Б. В. Монгольская империя и кочевой мир. Сборник статей / Б. В. Базаров, Н. Н. Крадин, Т. Д. Скрынникова. — Улан-Уде: БНЦ СОРАН, 2004. — 546 с.
2. Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Г. В. Вернадский. — Тверь-Москва: АГРАФ, 2001. [Електронне джерело]– <http://oldru.com/vernadsky/ver03/menu.htm>
3. Калаган Э. Городская культура и торгово-экономические отношения Золотой Орды (на примере Сарай ал-Джадида — Нового Сарая) / Э. Каган // Ученые записки Казанского государственного университета. — Казань, 2009. — Т. 151. — № 2. — Ч. 1. — С. 82–89.
4. Комиссаренко А. И. Российская государственность и административное управление в конце XVII и XVIII в. / А. И. Комиссаренко // Вопросы истории. — 2007. — № 9. — С. 158–165.
5. Марасинова Е. Н. О политическом сознании русского общества во второй половине XVIII в. / Е. Н. Марасинова // Вопросы истории. — 2007. — № 12. — С. 81–92.
6. Машанова Л. В. Золотая Орда: проблемы заимствования в российской государственности и культуре / Л. В. Машанова // Восток (Oriens). Афро-азиатские общества: история и современность. Институт востоковедения. Институт Африки. — М.: Наука, 2011. — № 1 (январь-февраль). — С. 58–69.
7. Мельникова Е. А. Древнерусские лексические заимствования в шведском языке / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1982 год. — М., 1984. — С. 68–74.
8. Пайс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайс. — М.: Захаров, 2012. — 480 с.
9. Поляков А. Н. Цивилизация как социальная система: теория, типология и метод / А. Н. Поляков // Вопросы истории. — 2007. — № 11. — С. 52–64.

10. Сараева Е. Л. Цивилизационные особенности России в оценках западников 1840 г. / Е. Л. Сараева // Вопросы истории. — 2007. — № 9. — С. 50–61.
11. Тюньдешев Г. А. (Харамоос). Великий хан Батый — основатель Российской государственности / Г. А. Тюньдешев (Харамоос). — Минусинск: Печать Плюс, 2013. — [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://tengrifund.ru/wp-content/library-tengrifund/Velikii%20Khan%20Batyi.pdf>
12. Узерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира. Пер. с англ. Лихтенштейна Э. / Дж. Узерфорд. — М.: АСТ, 2006. — 495 с.
13. Худяков Ю. С. Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации / Ю. С. Худяков // Восток (Oriens). Афро-азиатские общества: история и современность. Институт востоковедения. Институт Африки. — М.: Наука, 2008. — № 3 (май-июнь). — С. 165–168.
14. Юрченко А. Г. Историческая география политического мифа. Образ Чингис-хана в мировой литературе XIII–XV вв. / А. Г. Юрченко. — СПб.: Евразия, 2006. — 640 с.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2013 р.

Швед З. В. Философско-правовой анализ заимствований в формировании нормативных систем

Раскрыты особенности влияния восточных цивилизационных паттернов на формирование восприятия и функционирования правовой системы древнерусского государства. Проанализированы основные характеристики содержательного своеобразия правового обычая в религиозных вопросах. Выделены характеристик осмысления роли личности и ее свободы в государственно-правовых отношениях.

Ключевые слова: правовая система, религиозное право, конфуцианство, абсолютизм.

Shwed Z.V. A Philosophical and Legal Analysis of «Borrowings», and their effect on the forming of Normative Legal Systems

The article clarifies the influence of Eastern Civilization patterns on the human perception and functioning of the Legal System in the Ancient Rus State. The author analyzes the features of the substantive identity of customary law in Religious matters. Identified are the characteristics of understanding the role of the individual and his freedom in the State Legal System.

Keywords: legal system, religious right, Confucianism, absolutism.

© Швед З. В., 2014